

Η Μικρή Χειρουργική του Στόματος ως βασικός πυλώνας της Νοσοκομειακής Οδοντιατρικής

Μάριος Φραγκάκης*, Σπύρος Μικρούλης**

Η εισήγηση έχει σκοπό να παρουσιάσει το κλινικό αντικείμενο της Μικρής Χειρουργικής του Στόματος όπως αυτό αναδεικνύεται στην καθημερινή άσκηση της Οδοντιατρικής στο Νοσοκομείο και παράλληλα να περιγράψει ένα πλαίσιο εκπαίδευσης για το Νοσοκομειακό Οδοντίατρο σ' αυτόν τον κλάδο.

Η Μικρή Χειρουργική του Στόματος (ΜΧΣ) είναι ο κλάδος της Οδοντιατρικής που ασχολείται με τη διάγνωση και τη χειρουργική θεραπεία των παθολογικών καταστάσεων, των κακώσεων και των ανωμαλιών των δοντιών και των ιστών που τα υποστηρίζουν.

Κάθε Νοσοκομειακός Οδοντίατρος θα πρέπει:

1° να είναι επαρκώς εκπαιδευμένος και να έχει αποκτήσει ικανότητες - δεξιότητες ώστε να διαχειρίζεται ασθενείς με παθήσεις ή καταστάσεις ΜΧΣ σύμφωνα με υψηλά κριτήρια,

2° να γνωρίζει τα όρια των χειρουργικών δραστηριοτήτων του και να ξέρει πότε πρέπει να παραπέμπει τον ασθενή στον ειδικό για θεραπεία και

3° να παρακολουθεί μεταπτυχιακά εκπαιδευτικά προγράμματα καθορισμένου επιπέδου ώστε να διατηρεί και να επαυξάνει τις γνώσεις και τις δεξιότητές του στη ΜΧΣ.

Το αντικείμενο της Μικρής Χειρουργικής του Στόματος περιλαμβάνει επτά βασικά κεφάλαια: 1. Εξέταση - Διάγνωση, 2. Σχέδιο θεραπείας - Διαχείριση ασθενούς, 3. Βασικές αρχές χειρουργικής, 4. Έλεγχος του άγχους και του πόνου, 5. Επεμβάσεις χειρουργικής του στόματος, 6. Ιατρικό και οδοντιατρικό επείγον, 7. Μη χειρουργικές πράξεις.

Η αναβάθμιση της προπτυχιακής εκπαίδευσης (ιατρικό-οδοντιατρικό επείγον και Χειρουργική του Στόματος) καθώς και η καθιέρωση μεταπτυχιακής εκπαίδευσης (τριετή εξειδίκευση στη Νοσοκομειακή Οδοντιατρική και συνεχιζόμενη εκπαίδευση στη Χειρουργική του Στόματος), θα συμβάλουν στην πλήρη αξιοποίηση των δυνατοτήτων των Νοσοκομειακών Οδοντιάτρων κατά την άσκηση των καθηκόντων τους.

ελληνική νοσοκομειακή οδοντιατρική 1: 83-86, 2008

Λέξεις κλειδιά: Μικρή Χειρουργική Στόματος, Οδοντιατρικές Υπηρεσίες, Νοσοκομεία, Εκπαίδευση.

* Δ/ντής Οδοντιατρικού Τμήματος Πα.Γ.Ν. Ηρακλείου

** Δ/ντής Οδοντιατρικού Τμήματος Γ.Ν. Ρεθύμνου

Από το Οδοντιατρικό Τμήμα Πα.Γ.Ν. Ηρακλείου και το Οδοντιατρικό Τμήμα Γ.Ν. Ρεθύμνου.

Η εργασία ανακοινώθηκε με τη μορφή Εισήγησης στο 3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Νοσοκομειακής Οδοντιατρικής στις 5-7 Οκτωβρίου 2007 στην Αθήνα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πορεία της Οδοντιατρικής δια μέσου των αιώνων υπήρξε περιπετειώδης, όσο και η ιστορία του ανθρώπου. Στα νεώτερα χρόνια, το έτος 1728, ο Pierre Fauchard (1678-1761) δημοσίευσε στο Παρίσι το σημαντικότερο για την εξέλιξη της Οδοντιατρικής σύγγραμμά του, με τίτλο "Χειρουργός Οδοντίατρος" (Le Chirurgien Dentiste). Η έκδοση του βιβλίου συνέβαλε στη μεγάλη ανάπτυξη της Οδοντιατρικής σε Ευρώπη και Αμερική τον 18^ο αιώνα. Η αξιοποίηση των επιστημονικών επιτευγμάτων του 19^ο αιώνα όπως τα αναισθητικά αέρια, τα τοπικά αναισθητικά και οι ακτίνες Χ, έδωσαν νέα ώ-

Εκπαιδευτικό - Επαγγελματικό Θέμα

θηση στην Οδοντιατρική και ειδικότερα στη χειρουργική του στόματος¹.

Ο Arturo Castiglioni στο βιβλίο του Ιστορία της Ιατρικής αναφέρει ότι στις αρχές του 20ου αιώνα «Οι δεσμοί μεταξύ Οδοντιατρικής και Ιατρικής γίνονται συνεχώς στενότεροι.» και «αναγνωρίζεται ότι η Οδοντιατρική πρέπει να συνδέεται στενότερα με τους άλλους ιατροχειρουργικούς κλάδους»¹.

Στην Ελλάδα η στενότερη σχέση της Οδοντιατρικής με τους άλλους ιατροχειρουργικούς κλάδους πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, συγκεκριμένα το έτος 1985, όταν για πρώτη φορά και με συστηματικό τρόπο η Οδοντιατρική εντάχθηκε στο Ε.Σ.Υ. της χώρας. Τα Οδοντιατρικά Τμήματα οργανωτικά εντάχθηκαν (και έκτοτε ανήκουν) στους Χειρουργικούς Τομείς των Νοσοκομείων και έχουν ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις με τα άλλα Τμήματα του Τομέα².

Η Οδοντιατρική στο Νοσοκομείο ασκείται από οργανωμένα Οδοντιατρικά Τμήματα τα οποία, αξιοποιούν την υπάρχουσα υποδομή του Νοσοκομείου, αναπτύσσουν κλινικές, εκπαιδευτικές, ερευνητικές και διοικητικές δραστηριότητες, συνεργάζονται με Τμήματα άλλων ιατρικών ειδικοτήτων με σκοπό να προάγουν την υγεία των ειδικών ασθενών με την πρόληψη και τη θεραπεία των οδοντικών και στοματικών παθήσεων³⁻⁵.

Η εισήγηση έχει σκοπό να παρουσιάσει το κλινικό αντικείμενο της Μικρής Χειρουργικής του Στόματος όπως αυτό αναδεικνύεται στην καθημερινή άσκηση της Οδοντιατρικής στο Νοσοκομείο και παράλληλα να περιγράψει ένα πλαίσιο εκπαίδευσης για το Νοσοκομειακό Οδοντίατρο σ' αυτόν τον κλάδο.

ΜΙΚΡΗ ΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚΗ ΣΤΟΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑΚΗ ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΗ

Η Μικρή Χειρουργική του Στόματος (ΜΧΣ) είναι ο κλάδος της Οδοντιατρικής που ασχολείται με τη διάγνωση και τη χειρουργική θεραπεία των παθολογικών καταστάσεων, των κακώσεων και των ανωμαλιών των δοντιών και των ιστών που τα υποστηρίζουν^{6,7}.

Το πεδίο της ΜΧΣ είναι αρκετά ευρύ και εκτείνεται από την αρχαιότερη επέμβαση, την εξαγωγή του δοντιού, μέχρι τις σύγχρονες επεμβάσεις, όπως την κατευθυνόμενη ισοτική αναγέννηση ή την τοποθέτηση οδοντικών οστεοενσωματούμενων εμφυτευμάτων.

Το είδος και ο αριθμός των επεμβάσεων χειρουργικής του στόματος που εκτελεί ο γενικός Οδοντίατρος εξαρτάται από⁸:

- (1) τη χειρουργική γνώση και εμπειρία
- (2) τις χειρουργικές δεξιότητες - ικανότητες
- (3) το ειδικό ενδιαφέρον του για τη χειρουργική του στόματος
- (4) το χώρο στον οποίο ασκεί την Οδοντιατρική (ιδιωτικό ιατρείο, Κέντρο Υγείας, Νοσοκομείο).

Η παρούσα εισήγηση εξετάζει την άσκηση της ΜΧΣ στο χώρο του Νοσοκομείου. Η μελέτη του περιεχομένου των κλινικών δραστηριοτήτων ενός Οδοντιατρικού Τμήματος Νοσοκομείου υποδεικνύει σαφώς τους κοινούς τύπους με τη ΜΧΣ. Κλινικές πράξεις σχετιζόμενες με τη

ΜΧΣ πραγματοποιούνται από το Νοσοκομειακό Οδοντίατρο (α) στα εξωτερικά ιατρεία, (β) κατά τη νοσηλεία των ασθενών, (γ) στο χειρουργείο, (δ) στις εφημερίες, (ε) στις υπηρεσίες γνωμοδοτικής οδοντιατρικής και (στ) στην εφαρμογή προγραμμάτων πρόληψης στους ειδικούς οδοντιατρικούς ασθενείς^{3-5, 7-14}.

(α) Στο χώρο των εξωτερικών ιατρείων πραγματοποιείται η πρώτη εξέταση ή επανεξέταση των ασθενών (π.χ. λήψη ιστορικού, διάγνωση, προγραμματισμός θεραπείας, παρακολούθηση) και οι επεμβάσεις του τακτικού οδοντιατρείου (διάφορες επεμβάσεις ΜΧΣ, έλεγχος του πόνου και του άγχους, μετεγχειρητικές οδηγίες).

(β) Η εισαγωγή των οδοντιατρικών ασθενών για νοσηλεία στο Νοσοκομείο μπορεί να είναι προγραμματισμένη ή έκτακτη. Σε κάθε περίπτωση όμως απαιτούνται έγγραφες οδηγίες του Οδοντίατρου προς το νοσηλευτικό προσωπικό της κλινικής οι οποίες αναφέρονται π.χ. στη διατροφή, στη λήψη των ζωτικών σημείων ή στη χορήγηση φαρμάκων, ορών κ.ά..

(γ) Στο χώρο του χειρουργείου η αντιμετώπιση των ειδικών ασθενών πραγματοποιείται με τοπική αναισθησία, με ενδοφλέβια χορήγηση φαρμάκων καταστολής και παρακολούθηση των ζωτικών λειτουργιών του ασθενούς (monitoring) ή με γενική αναισθησία. Επίσης στο χειρουργείο συχνά εκτελούνται εκτεταμένες αιματηρές επεμβάσεις (πολλαπλές εξαγωγές δοντιών, ουλεκτομές-ουλοπλαστικές κ.ά.).

(δ) Στις εφημερίες η αντιμετώπιση του οδοντιατρικού επειγόντος περιστατικού σχεδόν πάντα σχετίζεται με τον πόνο, τη λοίμωξη, την αιμορραγία ή το τραύμα του στοματογναθικού συστήματος. Επίσης υπενθυμίζεται η πιθανότητα εμφάνισης επειγόντος ιατρικού προβλήματος σε κάθε οδοντιατρικό ασθενή ο οποίος υποβάλλεται σε οποιαδήποτε έκτακτη, επείγουσα ή προγραμματισμένη επέμβαση.

(ε) Στις υπηρεσίες γνωμοδοτικής οδοντιατρικής τα προς διερεύνηση προβλήματα των παραπεμπομένων ασθενών από άλλες κλινικές του Νοσοκομείου, συνήθως σχετίζονται με τη ΜΧΣ όπως π.χ. η διαφορική διάγνωση ογκόμορφων εξεργασιών στην περιοχή του στόματος ή του τραχήλου, η πυρετική κίνηση αγνώστου αιτιολογίας, οι οδοντοστοματικές λοιμώξεις σε ανοσοκατασταλμένους ασθενείς, ο προμεταμοσχευτικός έλεγχος κ.ά..

(στ) Η εφαρμογή προγραμμάτων πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας πρόληψης πραγματοποιείται σε οδοντιατρικούς ασθενείς που πάσχουν από γενικά νοσήματα (π.χ. βαλβιδοπάθεια, σακχαρώδη διαβήτη), ασθενείς που πρόκειται να υποβληθούν σε χημειο-ακτινοθεραπεία, ασθενείς που πρόκειται να λάβουν ή λαμβάνουν διφωσφονικά και σε άτομα με αναπρία (ΑμεΑ).

Κάθε Νοσοκομειακό Οδοντίατρος θα πρέπει (1) να είναι επαρκώς εκπαιδευμένος και να έχει αποκτήσει ικανότητες - δεξιότητες ώστε να διαχειρίζεται ασθενείς με παθήσεις ή καταστάσεις ΜΧΣ σύμφωνα με υψηλά κριτήρια, (2) να γνωρίζει τα όρια των χειρουργικών δραστηριοτήτων του και να ξέρει πότε πρέπει να παραπέμψει τον ασθενή στον ειδικό για θεραπεία και (3) να πα-

ρακολουθεί μεταπτυχιακά εκπαιδευτικά προγράμματα καθορισμένου επιπέδου ώστε να διατηρεί και να επαυξάνει τις γνώσεις και τις δεξιότητές του στη ΜΧΣ⁶.

ΤΟ ΠΕΡΙΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΜΙΚΡΗΣ ΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚΗΣ ΤΟΥ ΣΤΟΜΑΤΟΣ

Το αντικείμενο της Μικρής Χειρουργικής του Στόματος, μπορεί να περιγραφεί σε επτά βασικά κεφάλαια⁶:

1. Εξέταση - Διάγνωση
2. Σχέδιο θεραπείας - Διαχείριση ασθενούς
3. Βασικές αρχές χειρουργικής
4. Έλεγχος του άγχους και του πόνου
5. Επεμβάσεις χειρουργικής του στόματος
6. Ιατρικό / οδοντιατρικό επείγον
7. Μη χειρουργικές πράξεις

Στις επόμενες παραγράφους αναφέρονται συνοπτικά οι εκπαιδευτικοί στόχοι σε κάθε κεφάλαιο της ΜΧΣ.

1. Κεφάλαιο 1. Εξέταση Διάγνωση ασθενούς^{6,9,14}

Απαιτούνται γνώσεις και δεξιότητες του Νοσοκομειακού Οδοντίατρου ώστε:

- Να λαμβάνει πλήρες ιστορικό - να πραγματοποιεί κλινική εξέταση.
- Να ζητά τις κατάλληλες διαγνωστικές - εργαστηριακές εξετάσεις.
- Να αναγνωρίζει βλάβες του στοματικού βλεννογόνου και ειδικά την πρώιμη κλινική εικόνα του καρκίνου του στόματος.
- Να γνωρίζει τις εκδηλώσεις των συστηματικών παθήσεων και των ιατρικών θεραπειών στη στοματική κοιλότητα.
- Να διαχειρίζεται τον ασθενή με αιμορραγικές παθήσεις ή υπό αντιπηκτική αγωγή.

2. Σχέδιο θεραπείας - Διαχείριση ασθενούς^{6,10}

Απαιτούνται γνώσεις και δεξιότητες του Νοσοκομειακού Οδοντίατρου ώστε:

- Να καθορίζει το κατάλληλο για τον ασθενή θεραπευτικό σχέδιο.
- Να παρουσιάζει τα στοιχεία του ιστορικού και της εξέτασης έτσι ώστε ο ασθενής να αντιλαμβάνεται το προτεινόμενο σχέδιο θεραπείας και τις εναλλακτικές εκδοχές του.
- Να συζητά με τον ασθενή τις πιθανές επιπλοκές.
- Να λαμβάνει εγγράφως τη συναίνεση του ασθενούς, συγγενούς ή κηδεμόνα για την πραγματοποίηση της προτεινόμενης θεραπείας, μετά από εκτενή ενημέρωσή τους.

3. Βασικές αρχές χειρουργικής^{7,9}

Απαιτούνται γνώσεις και δεξιότητες του Νοσοκομειακού Οδοντίατρου ώστε:

- Να ακολουθεί τους κανόνες της χειρουργικής και τηρεί τον κύκλο ασηψίας-αντισηψίας κατά την επέμβαση.
- Να γνωρίζει τη χειρουργική ανατομία της στοματικής κοιλότητας.
- Να χρησιμοποιεί σωστά τα χειρουργικά εργαλεία και να σέβεται τους ιστούς.
- Να σχεδιάζει κατάλληλους κρημνούς, να αφαιρεί οστό και να συρράπτει τα χειρουργικά τραύματα.

- Να γνωρίζει τα υλικά που χρησιμοποιούνται στη στοματική κοιλότητα, όπως ράμματα, αιμοστατικά κ.ά.

4. Έλεγχος του άγχους και του πόνου^{6,13}

Απαιτούνται γνώσεις και δεξιότητες του Νοσοκομειακού Οδοντίατρου ώστε:

- Να αναγνωρίζει και να αντιμετωπίζει τις τοπικές και συστηματικές επιπλοκές των τοπικών αναισθητικών.
- Να γνωρίζει τις ενδείξεις χορήγησης καταστολής (Per os, εισπνεόμενης ή I.V.) και γενικής αναισθησίας.
- Να επιλέγει και να χορηγεί κατάλληλα φάρμακα για τον έλεγχο του άγχους και του μετεγχειρητικού πόνου.

5. Επεμβάσεις Χειρουργικής του Στόματος^{6,9,14}

Απαιτούνται γνώσεις και δεξιότητες του Νοσοκομειακού Οδοντίατρου ώστε να πραγματοποιεί με ασφάλεια επεμβάσεις:

- Οδοντοφατνιακής Χειρουργικής (απλή εξαγωγή, χειρουργική εξαγωγή, σχάση αποστήματος κ.ά.)
- Χειρουργικής Περιοδοντίου (ουλεκτομή-ουλοπλαστική, ανοικτή απόξεση, εκτομή χαλινού κ.ά.)
- Χειρουργικής Ενδοδοντολογίας (ακρορριζεκτομή, διχοτόμηση δοντιού)
- Χειρουργικής μαλακών μορίων (αφαίρεση υπερπλασίας, εξαίρεση μικρού όγκου, βιοψία)

6. Ιατρικό / Οδοντιατρικό επείγον^{6,11}

Απαιτούνται γνώσεις και δεξιότητες του Νοσοκομειακού Οδοντίατρου ώστε:

- Να αναγνωρίζει και να αντιμετωπίζει αποτελεσματικά όλα τα κοινά ιατρικά επείγοντα περιστατικά.
- Να αντιμετωπίζει τα οδοντιατρικά επείγοντα περιστατικά, τον πόνο, την αιμορραγία, τη λοίμωξη και το τραύμα.
- Να γνωρίζει τις αλληλεπιδράσεις των κοινών φαρμάκων

7. Μη χειρουργικές πράξεις^{6,9,10}

Απαιτούνται γνώσεις και δεξιότητες του Νοσοκομειακού Οδοντίατρου ώστε:

- Να αντιμετωπίζει συντηρητικά τις φλεγμονές της στοματικής κοιλότητας (απόστημα, περιστεφανίτις κ.ά.)
- Να χορηγεί την κατάλληλη φαρμακευτική αγωγή.
- Να διερευνά τον πολφικό και στοματοπροσωπικό πόνο
- Να υλοποιεί προληπτικά προγράμματα για τους ογκολογικούς ασθενείς του Νοσοκομείου
- Να διαχειρίζεται με συντηρητικό τρόπο την οστεο νέκρωση των γνάθων από λήψη διφωσφονικών
- Να δίδει στο νοσηλευτικό προσωπικό έγγραφες εντολές νοσηλείας για τους νοσηλευόμενους οδοντιατρικούς ασθενείς.

ΣΤΟΧΟΙ

Η Ελληνική Εταιρεία Νοσοκομειακής Οδοντιατρικής (Ε.Ε.Ν.Ο.) πρέπει να στοχεύσει:

1. Στην αναβάθμιση της προπτυχιακής εκπαίδευσης των Οδοντιάτρων

Ιδιαίτερη σημασία πρέπει να δοθεί στο μάθημα της Χειρουργικής του Στόματος και στο κεφάλαιο διαχείρισης

Εκπαιδευτικό - Επαγγελματικό Θέμα

του ιατρικού και οδοντιατρικού επείγοντος περιστατικού¹⁵.

2. Στην καθιέρωση της μεταπτυχιακής εκπαίδευσης στη Νοσοκομειακή Οδοντιατρική

Η μεταπτυχιακή εκπαίδευση έχει δυο σκέλη α) την καθιέρωση τριετούς εξειδίκευσης στη Νοσοκομειακή Οδοντιατρική (έχει υποβληθεί σχετική πρόταση από την Ε.Ε.Ν.Ο.)⁵ και β) τη συνεχιζόμενη δια βίου εκπαίδευση στη Χειρουργική του Στόματος, ειδικά σχεδιασμένη για τις ανάγκες των Νοσοκομειακών Οδοντιάτρων.

Η επίτευξη των στόχων θα συμβάλει στην πλήρη αξιοποίηση των δυνατοτήτων των Νοσοκομειακών Οδοντιάτρων και θα βελτιώσει την ποιότητα των παρεχομένων οδοντιατρικών υπηρεσιών στους ειδικούς ασθενείς και στα άτομα με αναπηρία.

SUMMARY

Minor oral surgery as a basic pillar of hospital dentistry

M. Fragakis, S. Mikroulis

hellenic hospital dentistry 1: 83-86, 2008

This paper aims at presenting the clinical object of minor oral surgery in everyday dentistry practice at the hospital, as well as delineating an educational framework for hospital dentists in this field.

Minor oral surgery is the dentistry field which studies the diagnosis and the surgical treatment of pathological conditions, injuries and dental and supporting tissue abnormalities.

Every hospital dentist has (1) to be sufficiently educated and to acquire abilities in order to manage patients with specific common dento-alveolar diseases to an agreed high standard, (2) to be aware of his/her limitations in knowledge and competence and know when is the appropriate time to refer a patient for treatment, and (3) to attend postgraduate educational courses so as to maintain and enhance his/her knowledge and skills.

The clinical object of minor oral surgery contains the following seven basic parts: (1) examination and diagnosis, (2) treatment planning and patient management, (3) basic surgical principles, (4) pain and anxiety control, (5) oral surgery procedures, (6) medical and dental emergencies, (7) non-surgical management.

The improvement of undergraduate studies (medical and

dental emergencies and oral surgery) as well as the establishment of postgraduate education (a three-year specialization in hospital dentistry and continuing education in oral surgery) can contribute to the best utilization of hospital dentists abilities.

Key words: *Minor Oral Surgery, Dental Facilities, Hospitals, Education*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Castiglioni A: Ιστορία της Ιατρικής. Γ' τόμος, Εκδοτικός Οίκος Μινώταυρος, Αθήνα, 1961: 898, 1107-1111.
2. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως: (1983) ΦΕΚ αρ. 143 τεύχος πρώτο, Νόμος 1397, Θέμα: Εθνικό Σύστημα Υγείας.
3. Φραγκάκης Μ, Μικρούλης Σ: Η αναβάθμιση του ρόλου της Νοσοκομειακής Οδοντιατρικής στο Ε.Σ.Υ. Ελλ Στομ Χρον 1995; 39: 154-158.
4. Ελληνική Εταιρεία Νοσοκομειακής Οδοντιατρικής: Πρόταση για την Εξειδίκευση στο αντικείμενο της Νοσοκομειακής Οδοντιατρικής. Αθήνα, Οκτώβριος 1999.
5. Ελληνική Εταιρεία Νοσοκομειακής Οδοντιατρικής: Πρόταση για την Εξειδίκευση στο αντικείμενο της Νοσοκομειακής Οδοντιατρικής. Αθήνα, Ιούλιος 2008.
6. Department of Health/Faculty of General Dental Practice (UK): Guidelines for the appointment of Dentists with Special Interests (DwSIs) in Minor Oral Surgery. April 2006.
7. Sailer H, Pajarola G: Χειρουργική του Στόματος για το Γενικό Οδοντίατρο. Επιστημονικές Εκδόσεις Γ.Κ.Παρισίανου, Αθήνα, 2000: 1-52.
8. Smeets EC, De Jong KJM, Abraham-Inpijn L: Detecting the medically compromised patient in dentistry by means of the medical risk-related history. Preventive Medicine 1998; 27:530-535.
9. Howe G: Minor Oral Surgery: 3rd ed., London, Wright, 1990: 1-108, 265-401.
10. Φραγκάκης Μ, Ζουριδάκη Θ, Μπογοσιάν Ε, Λεφάκη Τ, Μακατουνάκη Κ, Μικρούλης Σ, Ζερβού-Βάλβη Φ: 1^ο Κλινικό Σεμινάριο Νοσοκομειακής Οδοντιατρικής. Θέμα: Διαχείριση οδοντιατρικών ασθενών με γενική αναισθησία. Ελ Στομ Χρον 2000; 44: 33-56.
11. Φραγκάκης Φ: Επείγοντα περιστατικά στο οδοντιατρείο, Αθήνα, 1999.
12. Δρούκας Β: Λειτουργία και δυσλειτουργία του Στοματογενθικού Συστήματος. Επιστημονικές Εκδόσεις Γ.Κ.Παρισίανου, Αθήνα, 1996: 279-295.
13. Φραγκάκης Φ: Τοπική αναισθησία και καταστολή-αναλγησία στην οδοντιατρική. Αθήνα, 1995: 325-347.
14. Rateitschak K & E, Wolf H, Hassell T: Periodontology, 2nd ed, Thieme Medical Publishers, New York, 1089; 115-129, 207-307.
15. Φραγκάκης Μ: Συμπεράσματα-Στόχοι. Ημερίδα Ε.Ε.Ν.Ο. με θέμα: Αιτίες έκτακτης προσέλευσης ασθενούς στο οδοντιατρείο Αντιμετώπιση. Τόμος Πρακτικών. Αθήνα 12-12-1998: 44-46.